

תמר אלאור. מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה.
תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2006. 404 עמודים

יהודה גודמן*

בספר מקומות שמורים חוקרת אלאור אוריינות בקרב נשים מזרחיות-ספרדיות בפרדס כ"ץ. לאור הסוציולוגיה הביקורתית של החינוך, המחברת שואלת כיצד משקף הלימוד את המציאות החברתית של הלומדות, ובו-בזמן משנה אותה. הספר משתלב בפרויקט המחקרי הכולל של אלאור, שעוסקת לאורך השנים במשולש התיאורטי מגדר, דת ואוריינות, וחוקרת בעיקר קבוצות נשים המשתייכות למגזרים מוכרים ומסומנים: חרדיות, דתיות-לאומיות ומזרחיות. מכאן עולה מיד שאלת ההשוואה בין טיעוניה בנוגע לקבוצות השונות, וכן שאלת ההתכתבות הגלויה והסמויה בין הספר הזה ובין ספריה הקודמים.

מקומות שמורים מיוחד לדעתי בשני מובנים המשולבים זה בזה – האחד תיאורטי והשני מתודולוגי: מבחינה תיאורטית, אלאור מתמודדת כאן עם אוריינות בקבוצה המוגדרת על פי ממדיה המגדריים, דתיים, אתניים ומטריאליים-מעמדיים. אתגר זה דורש התפרשות על פני מגוון רחב והטרוגני של תיאוריות, והתייחסות למגוון ייצוגי המזרחיות בתקשורת, בציבור ובאקדמיה; והללו אינם תמיד נוחים לאינטגרציה. מבחינה מתודולוגית, הכותבת מגלה שאין מדובר בקבוצת נשים שיש לה גבולות ברורים בזמן ובמקום – בהיעדר מפגשים קבועים ומוגדרים, עבודת החוקרת נעשית קשה יותר, וכך גם החלטות כמו אחרי מי לעקוב ומתי, ומהו בעצם אובייקט המחקר.

במקרה של הנשים המזרחיות לא מצאה החוקרת מה שחיפשה; בניגוד לחרדיות והדתיות-לאומיות, המזרחיות-ספרדיות, כך התברר, מסרבות לבוא לבית המדרש, מסרבות לבוא לאתר שהוכן להן במסגרת האסטרטגיה המחקרית. לא שאינן לומדות; הן לומדות עם בעליהן בביתן, מעבירות זו לזו טקסטים בגינה הציבורית, מאזינות לדרשות הרב השכונתי, אבל אינן לומדות כקהילה – אינן עוסקות יחדיו, בספֵרה הציבורית, בשיעור תורה. הספר מתעד מה עשתה החוקרת מול החידה הזאת; הפרת ציפייתה המקורית מלווה את הכתיבה ומשמשת ממצא מרכזי ונקודת מוצא לממצאים האחרים. היא שמייחדת את הספר מספריה הקודמים של אלאור וממחקרים אחרים על מזרחיות בישראל.

במהלך המחקר מגלה הכותבת שזמן רב שוטטה בלא שחשה שהגיעה לדבר עצמו. בתחילה נקלעה למתנ"ס השכונתי ובו מצאה רק קורס ללימוד ידע חילוני דווקא – קורס המכונה ביופמיזם אופייני "קורס למזכירות בכירות" – וכן קורסים באנגלית ובמיזמוניות המחשב. בספר היא מציגה את התחבטותה בשאלות כגון כיצד תפרש את הקורסים הללו וכיצד תשלבם באתנוגרפיה על לימודי דת לנשים. בהמשך פנתה אלאור לראיין את המשתתפות, וכך במקום עבודת שדה קלאסית ותצפית משתתפת היא נקלעה למחוזות סוציולוגיים (למצער, סוציולוגיה איכותנית) של ראינות עומק. רק אז פנתה להאזין לשיח הדתי בספֵרה הציבורית, ושוב היא נתקלה במכשול: לכאורה אין כאן לימוד נשים אלא רק דברי הדורש בפניהם –

* המחלקה לסוציולוגיה ואתנופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

נשים וגברים כאחד – את הטפותיו והצלפותיו. רק בסוף מצאה החוקרת את שחפצה – מפגש לימודי של נשים – והנה גם החוג הזה מתברר כעוסק בעיקר בארגון טיולים ברחבי הארץ ולא בלימוד של תכנים דתיים. כיצד תקשור אפוא את כל זה לאוריינות?

בבניית הספר בחרה אלמור למתן עבור הקורא את חוויית השוטטות המתסכלת הזאת. הסדר הנרטיבי אינו חופף לסדר הזמנים שהתרחש במחקר. אלמור הופכת את סדר מסעה, ולקוראים מוגש נרטיב מאורגן יותר ומתסכל פחות: בשער הראשון עוסקת אלמור במה שקרוב ללימוד נשים – חוג הנשים במתנ"ס. כאן מוצעת נקודת מוקד אינטימית, קהילה כביכול; בשער השני היא עוברת לשיח המטיפ של הרב השכונתי; בשלישי היא דנה באלטרנטיבה החילונית של קורס המזכירות; ונושאו של השער הרביעי סיפורי החיים של הנשים.

אז מה בעצם אומרת אלמור על אוריינותן של המזרחיות? הטענות הכללי והבולט בספר קשור במפעל האידיאולוגי של תנועת החזרה בתשובה: אוריינות המזרחיות-ספרדיות העניות מעובדת, לטענתה, בתוך אידיאולוגיה חרדית התוקפת את המזרחיות המסורתית (וכמובן החילונית). תעשיית הזהות החרדית, בגרסאותיה האשכנזית-ליטאית והספרדית, דורשת נטישת החילוניות ושרדוג המסורתיות לפונדמנטליות טוטלי, כלומר הלכתי-אורתודוקסי. האוריינות הזאת, המיוצגת בידי הרב השכונתי, שונה במבנה הכוח שלה מאוריינות החרדיות או הדתיות-לאומיות. כותרת הספר מחדדת את השוני ביחס לספרים הקודמים: הכותרת משכיחות ובורות התייחסה לפרדוקס החרדיות הלומדות מול הגברים; הכותרת בפסח הבא בישרה שנשים דתיות-לאומיות אולי ישלימו בקרוב מהפכת לימוד; ואילו מקומות שמורים מכוונת לנשים וגברים כאחד. ההבחנה המגדרית נעלמת, ועמה נעלם מרחב אורייני נשי, האפשרות של נשים לצקת לחייהן פשר חדש – בעזרת הלימוד – מול עולם הלימוד הגברי. המגדר נבלע באתניות, בזהות המזרחית-ספרדית-מסורתית. למזרחים מסורתיים וחילוניים שמורים המקומות בחרדיות, ושם דורשים מהם להתארגן על פי המודל החרדי של היחסים בין המינים, משמע – נשים עובדות וגברים לומדים. המקומות האלה יצילו אותם, נשים וגברים כאחד, מציפורני החילון ("הפריצות") והדתיות המסורתית הקלושה (כך לפי המחזירים בתשובה). מצד אחד אלמור טוענת שיש בכך נחמה: כל אחת מהמאזינות לרב יודעת שחזרה בתשובה תמקם אותה במקום ראוי, אבל מצד אחר היא גורסת כי מדובר בפרויקט פטרנליסטי של הצלה תרבותית; הוא נותן לאנשים ערך רק אם ישתנו ויתאימו עצמם לזהות אחרת. זאת ועוד – המקומות שמורים אבל אינם מכובדים מדי; בחברה החרדית תמיד יהיו אזרחיות סוג ב' שיתוגו כ"חוזרות בתשובה מזרחיות", ואליהן יזווגו חוזרים בתשובה, מזרחים כמוהן, וגם ילדיהם שייולדו לתשובה ("בטהרה", כפי שאמר לי בכאב חוזר בתשובה אחד), גם להם עדיין יישמרו מקומות בשורה השנייה של מוסדות האוריינות החרדית. התמונה בשער הספר ממחישה את האירוניה הדקה שבכותרת מקומות שמורים: אלו כיסאות פלסטיק לבנים פשוטים שקונים בזול בכמויות, שיושבים עליהם בצפיפות בדרשות הרב השכונתי. כאן נערמו הכיסאות בערימות, וצריך מי שיבוא לסדרם ולהכינם לאלו שתבואנה לשבת עליהם לרגע. כשתשבנה, תגלנה שהן יושבות במקום אפלולי, מאחורי מחיצה לבנה שהאור חודר דרכה מבעד לסדק קטן בתחתיתה.

אבל לסכם את הספר באופן הזה, כלומר שהנשים המזרחיות יחד עם הגברים המזרחים ממוצבים בידי החרדיות בדרך לחרדיות שלמה, משמעו לבצע הפשטה סוציולוגית שחוטאת לפרויקט של החוקרת; אלמור אינה מציגה תיאור של קבוצה מגדרית-דתית-אתנית השוכנת

במקום אחד והיא בעלת מאפיינים קוהרנטיים חד־משמעיים וברורים, אלא מציגה מסע מבלבל בעולם מורכב של אתרים שונים, בתוך המקום הקטן הזה, פרדס כ"ץ. באתרים האורייניים הללו עולה מגוון של משמעויות וזהויות, וכן משא ומתן על מזרחיות וספרדיות. השאלה האוריינית מתפרקת ונבנית מחדש בידי אלאור באופנים שאינם ניתנים להגדרה קלה ומדויקת. העשייה המחקרית הזאת תורמת לשיח על זהות מזרחית ולביקורת התנאים שמציבים החוקרים כדי להכיר את הקטגוריות, לדובבן ולצקת בהן משמעות.

בהמשך לעיון בכותרת, כותרת המשנה "מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה" שונה מאלו של הספרים הקודמים ומלמדת על ערעור הקטגוריות המוכרות. בשונה מכותרת משנה בנוסח "מעולמן של נשים חרדיות", הרי הכותרת שלפנינו מנוסחת בערפול מחושב. כלומר לא עוד ספר בסדרה "מעולמן של נשים", והפעם "מזרחיות־ספרדיות", ולא מחקר בקרב קבוצה ברורה וחד־משמעית, אלא בירור ביקורתי של קטגוריות המגדר והאתניות – נשים וגברים כאחד, אשכנזים ומזרחים כאחד. ובמקום לומר שהמחקר נערך במקום מוגדר (אחרי הכול הוא נערך בפרדס כ"ץ) בחרה אלאור לומר שהמחקר נערך ב"מחוזות" כלומר מחוז כמקום חברתי, ובלשון רבים, מחוזות מרובים, ולא של דת גרידא, אלא של דת בתנועה, דת ותשובה.

בהמשך לכך, אלאור אינה עסוקה בספר רק בהבהרת עולמן של מזרחיות עניות הנאבקות בתוך סבך יחסי העצמי והאחר שלהן, אלא גם מאתגרת את התפיסות שלנו ביחס למצב הקיומי והחברתי־תרבותי הזה. היא מציגה מעין תמונות בתערוכה, או מוטב מצבים חברתיים מורכבים שמגלמים באופנים שונים מה פירוש הדבר להיות, לחיות, ללמוד ולעבוד (או לא לעבוד, להיות מובטלת) בתוך העוני ותחת ערעור עמוק על הזהות המזרחית המסורתית או החילונית. ואם זהות זו אינה רק מזרחית־ספרדית, אלא יהודית־מרוקאית ויהודית־עיראקית ויהודית־תימנית (כך עולה בראיונות), מה פירוש הדבר להיות נתון במתקפה על הזהויות הללו? מה פירוש הדבר להיות בתוך האיום ובתוך תהליכי מחיקה קיומית ותרבותית? ומה קורה כשזהות זו, בשונה מהחרדיות והדתיות הלאומית, קשורה הדוקות לשאלות של מעמד כלכלי, כלומר לא רק לתרבות ומשמעות, אלא גם לקיום והישרדות ממשית? הספר פותח, סוגר, ושוב פותח את הדיון במורכבות הזאת.

אלאור מראה שלא דומה הפעולה האוריינית בזירת הדרשות של הרב השכונתי לפעולה האוריינית בחוג החברתי של נשים ב"מגדר"; אפילו דרשות הרב עצמן מכילות ממדים סותרים. ודרשות אלו אינן דומות לשיעורי ההשכלה המודרנית במושגי ניהול, מחשבים ואנגלית לנשים קשות־יום; ואתרים אלה, המייצגים במרחב הציבורי את הזהות המזרחית המורכבת והמפוצלת, אינם דומים לפעולה האוריינית הכרוכה בסיפורי החיים שסיפרו הנשים לחוקרת; סיפוריהן מבטאים אימפרוביזציות, גרסאות מקומיות וייחודיות של מזרחיות חרדית.

בהקבלה לטיעון התיאורטי הזה, מבנה הספר מכוון את הקורא לפרגמנטציה ולשונות. הספר אינו נקרא בנשימה אחת – קודם כול בגלל השוני והגיוון הרב בעולמות האורייניים השונים בתוך העולם המזרחי הזה, המובילים למחשבה, השתהות ומאמץ להבין לאן זורמים כל הנחלים הללו. אבל גם מפני שהספר בנוי תוך חלוקה מחושבת בין קטעי תיאור ובין קטעי פרשנות ואחר כך פענוח. אלאור מציגה פרשנויות ופענוחים רעננים ומורכבים של תיאורי השדה שהיא מביאה. התנועה המתמדת בין התיאור, הפירוש והניתוח מחדדת את הטיעון שאין רצף של אוריינות שווה מעבר לכל האתרים והנשים, שצריך לחשוב את העניין בכל פעם מחדש.

תרומתה התיאורטית העיקרית של אלאור בספר קשורה לדעתי במתודולוגיה ובמה שניתן לכנות מטפורות העומק המארגנות של הספר: המקום, הגוף במקום, והשוטטות במקום. ואכן, אחת הפרספקטיבות שעולות בספר היא העיון הפרשני והתיאורטי באוריינות כפעולה בגוף ובמקום; העניין במקום ובגוף חורג משרטוט שלהם כרקע לדברים, מעין במה להניח עליה את האוריינות הנחקרת. אף שהכותבת אינה מציינת זאת במפורש, הרי הגוף, המקום, והשוטטות – בעיקר השוטטות – אינם רק רקע ותפאורה עכורה, אלא הם האתרים של הפוליטיקה האוריינית עצמה, הם העניינים שדרכם האוריינות מתבררת ופועלת. כאמור, הספר מנתח אתרים רבים של פעולה אוריינית ומצביע על ריבוי הזהויות והמשא ומתן המורכב ביניהן, ובעצם הוא מצביע על הקושי למצוא מקום. זהו כאמור הקושי המתודולוגי של החוקרת, וגם – כפי שהדברים משולבים תכופות במחקר אנתרופולוגי – הקושי של מושאי המחקר שלה, הנשים הדתיות המזרחיות, למצוא לעצמן מקום בעולם הדתי, ובכלל. לדעתי החידוש התיאורטי של הספר הוא הניסיון להאיר ולנסח את הקושי הזה, ואת האופן שבו הוא מחייב את חוקרי המזרחיות (ואולי אף את חוקרי הפונדמנטליזם וחוקרי החילוניות) לנסח מחדש גישות מתודולוגיות ותיאורטיות שדרכן מסתכלים ומעצבים את שדות המחקר.

נשים מזרחיות־ספרדיות מצטיירות כאן כמי שנעות ללא הרף במקום – לא רק בין דת ותשובה ותחת חופת ההלכה, אלא בין מסורתיות, דת, חרדיות, תשובה וחילון, וחוזר חלילה. אכן, דומה שהספר כולו הנו קריאה של אוריינות נשים מזרחיות־ספרדיות דרך החמקמקות של מקומן. מעניין יהיה לשמוע מאלאור עוד על הקשרים המורכבים בין מושגי המפתח המוליכים את עלילת ספרה: נשיות, אתניות מזרחית, פיצול בגוף ובמקום, ושוטטות.